

Видавничий досвід товариств, громадських організацій, діячів української культури

УДК 83'07(478.43)

О. Г. Василевич

ВИДАВНИЧА СПРАВА ТА КНИГОДРУКУВАННЯ НА ЖИТОМИРЩИНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

З утворенням у 1795 р. Волинської губернії та набуттям у 1804 р. Житомиром статусу адміністративного центру створилися передумови для швидкого економічного й культурного розвитку міста. Однією з ознак зростання культурного рівня міста стала поява періодичної преси. Перша газета “Волинские губернские ведомости” побачила світ у Житомирі 1838 р. Саме тоді, за розпорядженням царського уряду, в усіх губернських містах було засновано офіційний друкований орган місцевої адміністрації. Газета складалася з двох відділів – офіційного та неофіційного. У першому – друкувалися різні адміністративні та урядові укази, розпорядження, оголошення; у другому – вміщувалися краєзнавчі матеріали з історії, археології, етнографії. Саме завдяки неофіційній частині газета набула популярності й здобула визнання читачів [5].

Особливий розквіт газети припадає на 60 – 90-ті роки ХІХ ст. У цей час її редагували відомі історики та краєзнавці А. Перлштейн, Ф. Кітченко, М. Міцкевич. “Волинские губернские ведомости” стали своєрідною трибуною волинських краєзнавців. На сторінках газети друкувалися такі відомі дослідники, як В. Г. Переговський, Л. М. Рафальський, М. М. Трипольський, Г. Й. Осовський, Л. М. Біншток та інші. За їх участю побачили світ сотні публікацій з історії, етнографії, геології, статистики, економіки Волині. Ці краєзнавці заклали фундамент всебічного вивчення краю й створення на рубежі ХІХ – ХХ ст. Товариства дослідників Волині.

У 1867 р. вийшов перший номер офіційного органу волинського духовенства “Волинские епархиальные ведомости”. Перші сорок років редакція цього видання знаходилась у Кременці, а з 1908 р. – у Житомирі. Часопис виходив журнальним форматом два – три рази на місяць і складався з офіційної та неофіційної частин. В офіційній друкувалися накази та розпорядження по духовному відомству й матеріали з життя Волинської єпархії, у неофіційній – проповіді, житія святих російської православної церкви, матеріали з

ПОЛІГРАФІЯ І ВИДАВНИЧА СПРАВА 42'2005

історії християнства тощо. Та найбільшу цінність мали публікації краєзнавчого характеру. Незважаючи на тенденційність і великодержавницьку спрямованість, часопис відіграв значну роль у культурному розвитку краю. Співробітниками і дописувачами “Епархиальных ведомостей” були переважно священники, серед них відомі краєзнавці М. Теодорович, М. Трипольський, А. Селецький, А. Сендульський, А. Хойнацький [4].

З 1 січня 1882 р. читачі Житомира і губернії отримали нову громадсько-політичну газету “Вольнь”, яка стала спадкоємицею “Житомирского листка объявлений”, започаткованого 1879 р. Своім виникненням газета зобов’язана першому редактору-видавцю Б. І. Зіфферману – відомому громадському діячеві і педагогові, викладачеві Першої чоловічої гімназії Житомира. З вересня 1882 р. до 1887 р. газетою керував С.А. Блонський. Майже 10 років (1887– 1895) “Вольнь” належала родині культурних і громадських діячів Коровицьких.

Періодичність газети була різною. Спочатку вона виходила двічі, пізніше – тричі на тиждень, а з 1889 р. стала щоденною, крім недільних і святкових днів. Її тираж у ці роки досягав двох тисяч примірників. Першу сторінку, як і належало, займала офіційна інформація – повідомлення, накази про призначення і переміщення чиновників тощо. У газеті друкувалися проблемні матеріали з життя Волині та Південно-Західного краю, громадські та політичні новини Росії і світу, міська хроніка [3].

Літературна частина, питома вага якої зростала з кожним роком, вміщувала колонку белетристики, фейлетони, бібліографію. Сюди ж входила і рубрика “Театр. Музыка. Искусство”, яка висвітлювала події культурно-мистецького життя Житомира і губернії. Написані зі знанням справи рецензії на театральні вистави та концерти й зараз становлять значний інтерес для музикознавців і дослідників історії театру. Значне місце в газеті займала реклама, особливо з початку ХХ ст.

У різні роки у “Вольни” співробітничало багато відомих письменників та громадських діячів. Свої перші оповідання тут публікував молодий О. І. Купрін, який і в подальшому не поривав зв’язків з газетою. У 90-х роках ХІХ ст. під псевдонімом “Чорномор” друкував гострі злободенні фейлетони відомий письменник і громадський діяч Г. О. Мачтет. З листопада 1897 р. по березень 1898 р. в редакції “Вольни” працював видатний український письменник М. М. Коцюбинський. Він вів рубрику “Свет и тени русской жизни”, де висвітлював негаразди суспільного життя і міського побуту, викривав зловживання та продажність властей і чиновництва. Друкував свої статті відомий публіцист, письменник і бібліограф В. Т. Боцяновський.

У житті газети чергувалися періоди злетів і падінь. У цілому ж “Вольнь” залишила помітний слід у культурному і громадському житті краю.

Для сучасних дослідників газета є унікальним джерелом різноманітної красназавчої інформації [1].

Одним з проявів соціально-політичних змін житті Російської імперії, що відбулися внаслідок революції 1905–1907 рр., була поява великої кількості газет і журналів, різних за стилем та напрямками. Не став винятком і Житомир. Відомо більше десятка найменувань видань, які виходили в місті протягом 1905–1917 рр. Серед них – “Житомирская минута” (1908), “Волынская жизнь” (1906), “Волынская почта” (1912), “Волынская неделя” (1913), “Жизнь Волыни” (1909), “Волынское слово” (1913), “Наша Волынь” (1913) [5]. Спрямованість цих видань була різною і залежала від політичних поглядів і симпатій видавців. Хоча більшість житомирських газет того періоду не була офіційними органами певних партій та рухів, але вони відбивали весь спектр відтінків суспільної думки передреволюційної Росії. Часто на сторінках преси виникала гостра полеміка з питань політичного, національного й культурного життя країни. У цей період в газетах з’явилися перші фотографії, проте якість їх через недосконалість друкарських кліше була низькою.

Житомир має давні традиції книгодрукування. Перша друкарня в місті була заснована у 1783 р. при головному повітовому суді. Там друкувалися переважно рішення та постанови в судових справах. З утворенням Волинської губернії почала діяти офіційна урядова друкарня при губернському правлінні. У першій половині XIX ст. в Житомирі працювали широко відомі на Правобережній Україні єврейські друкарні Гершка Шимоновича (відкрита в 1803 р.) та братів Шапіро, звідки виходило багато релігійної літератури, що мала великий вплив на єврейське населення. Не менш відомими у свій час були бердичівські “Календарі господарські”, які друкувалися з середини XVIII ст. при бердичівському монастирі босих кармелітів. У 1840 р. друкарню було закрито і перенесено до Житомира, але випуск календарів тривав, ще до 1864 р. Як зазначає в своїй праці “Історія українського друкарства” відомий український учений та громадський діяч І. Огієнко, в останні роки календарі виходили тиражем майже 40 тисяч примірників [7].

Серед перших книжок, що побачили світ у Житомирі, були видання, присвячені красназавчій тематиці. Так, у 1809 р. була надрукована праця волинського губернського прокурора Стефана Руссова “Волынские записки, сочиненные в городе Житомире”, а в 1847 р. – “Очерки Волыни в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях”, написані радником Волинського губернського правління Віктором Аскоченським. Наприкінці XIX ст. вийшло ще ряд праць, присвячених історії Житомира. Серед них – “Краткое описание города Житомира” Т. І. Вержбицького (1889) та “Исторические сведения о городе Житомире” М. М. Трипольського (1896).

ПОЛІГРАФІЯ І ВИДАВНИЧА СПРАВА 42'2005

Особливого розвитку друкарська справа в Житомирі набула на рубежі XIX–XX ст., коли в місті діяло близько двох десятків друкарень. Найбільш відомими з них були друкарні М. Даненмана, А. Штеренберга, М. Бродовича. Асортимент друкованої продукції був досить різноманітним: від урядових постанов і канцелярських бланків до газет і книжок. Деякі друкарні спеціалізувалися на випуску учнівських зошитів, літографій, етикеток, візиток. Книжкову продукцію, що видавалася тоді, можна розділити на декілька умовних груп. Перша і найбільш чисельна з них – це офіційні видання. Майже всі державні установи та навчальні заклади друкували щорічні звіти про свою роботу у вигляді невеликих брошур. Зараз, коли архіви багатьох з них не збереглися, такі звіти є єдиним джерелом інформації й становлять значний краєзнавчий інтерес. Варті уваги й друковані статuti численних організацій і товариств [2].

У Житомирі, як і в інших містах Російської імперії, було добре налагоджено видавництво різноманітної довідкової літератури. З неї можна почерпнути будь-яку інформацію: від адреси чиновника в повітовому місті до списку банківських контор. Першим такого роду виданням стала “Пам’ятна книжка Волинської губернії”. Видавав її щорічно з 1886 р. губернський статистичний комітет. Найбільш повний комплект “Пам’ятних книжок” зберігається в Державному архіві Житомирської області і є важливим джерелом інформації про різні сфери життя Волині та Житомира в кінці XIX – на початку XX ст. У них вміщувалися списки промислових підприємств, лікарняних закладів, культурно-освітніх установ тощо. “Пам’ятна книжка” виходила за редакцією секретарів губернського статистичного комітету (1886 – 1896), В. М. Козубовського (1897 – 1899) та І. І. Леонтьєва (з 1899 р.).

Подібними за характером до пам’ятних книжок були щорічні “Обзори Вольнской губернии”, що видавалися при канцелярії губернатора. Головна увага в них приділялася висвітленню економічних питань – торгівлі, промисловості, сільського господарства.

Досить цікавим виданням є “Список населенных мест Вольнской губернии”. Видавався він також під егідою губернського статистичного комітету. Вперше така книжка вийшла у 1886 р., але періодичності не мала. Відомі видання “Списку” за 1887, 1899, 1906 та 1911 роки. У книгах містяться цінні статистичні відомості про населені пункти губернії, кількість жителів, відстань від губернського й повітових центрів, залізничних і поштових станцій та інша інформація [6].

Поширеним різновидом довідкових видань були путівники та міські адресні книжки. Першим таким виданням у Житомирі була “Справочная книжка житомирской полиции”, складена і видана в 1886 р. поліцмейстером Т. І. Вержбицьким. У ній вміщено список домовласників Житомира, короткий

адрес-календар, списки й адреси чиновників, лікарів та інших посадових осіб, адреси міських і губернських установ, навчальних закладів та інша довідкова інформація. Крім того, тут надруковано інструкцію міським поліцейським чинам, складену Т. Вержицьким. Загалом відомо декілька адресно-довідкових видань по Житомиру, зокрема “Волинский справочный календарь-путеводитель на 1891 г.” І. Шаповалова, “Адресная книжка города Житомира” за редакцією Капустіна (1896 р.), “Календарь-спутник по г. Житомиру с указанием торгово-промышленных фирм Волынской губернии на 1911–1912 гг.” за редакцією Є. І. Палецького, “Список усадеб г. Житомира и его предместий на 1909 год”, складений поліцейським В. В. Гумінським та ним же – “Адресная книга города Житомира”, що побачила світ у 1912 р. [8].

У списку довідкових видань особливе місце займає “Літургічний календар Луцько-Житомирської єпархії та список костьолів Подільської та Київської губерній”. Він видавався щорічно, з середини ХІХ ст., спочатку на латинській, пізніше на польській та російській мовах і містив довідкову й статистичну інформацію про католицькі парафії, списки духовенства з короткими біографічними відомостями, календар релігійних свят католицької церкви, молитви і проповіді. Подібне видання було започатковане і православним духовенством. У 1914 р. вийшла “Справочная книга о приходах и монастырях Волынской епархии”, складена М. В. Переверзевим.

У Житомирі видавалися також художньо-літературні календарі. Найбільш відомий серед них “Волинский календарь” Ф. І. Досінчука, що виходив з 1889 року. З 1907 р. почав виходити “Волиняк” – польський календар, видання книгарні Казимира Риферта.

Важливим видом друкованої продукції в кінці ХІХ–на початку ХХ ст. були поштові листівки. Перша така листівка, присвячена Житомиру, була видрукувана 1899 р. в Австрії видавцем О. О. Ейленбергом. Найповніша серія житомирських поштових листівок належить житомирському підприємцю Г. Лейбенгарцу. Друкувалися листівки у Варшаві і Стокгольмі й відзначалися високою якістю.

Цінним документом епохи є серія житомирських листівок, виданих німцями під час тимчасової окупації міста в 1918 р. [6]. З 1899 по 1918 рр. дев’ятнадцятьма видавцями було видруковано близько 270 сюжетів листівок з видами Житомира. Колишні поштові листівки стали тепер унікальними експонатами. Завдяки їм ми маємо можливість відтворити обличчя давнього Житомира, ознайомитися з пам’ятками архітектури та містобудування, які не збереглися до нашого часу.

Таким чином, при вивченні історії видавничої справи та книгодрукування в Україні чільне місце займають періодика та видання ХІХ – початку

ПОЛІГРАФІЯ І ВИДАВНИЧА СПРАВА 42'2005

XX ст. Житомирщини. Слід зазначити, що в цей період виникли всі передумови для швидкого економічного та культурного розвитку краю: поява газет, відкриття місцевих друкарень, започаткування активного розвитку видавничої справи.

1. Василевич О. Перші газети на Житомирщині // Вільне слово. 2005. №10. 2. Головський К. Деятельность полиграфобъединений Волыни // Волынский пролетарий. 1923. 28 января. 3. Гринюк П. Друковане слово в строю будівничим. З історії преси нашої області // Радянська Житомирщина. 1968. 19 грудня. 4. Енциклопедія українознавства: Т. 1 / Перевид. в Україні. Репринтне відтворене вид. 1955 – 1984 рр. Л., 1993. 5. Кондратюк Р. Дореволюційна періодика у фондах державного архіву Житомирської області // Українська періодика: історія і сучасність / За ред. М. М. Романюка. Л.; Житомир, 1994. 6. Костриця М. Видавнича справа та книгодрукування в Житомирі в XIX – на початку XX століть / 1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні: Матеріали обл. наук.-практ. конф. Житомир, 1999. 7. Огієнко І. Історія друкарства на Україні. Л., 1996. 8. Шевчук С. Житомирську книгу шукайте...// Книжковий клуб плюс. 2003. № 12.

УДК 655.41

Т. М. Вдовиченко

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Одеське товариство історії і старожитностей виникло за сприятливих соціокультурних умов, що склалися на півдні України в першій половині XIX ст. 25 березня 1839 р. міністр народної освіти С. С. Уваров затвердив статут товариства, а вже 23 квітня відбулися урочисті збори, які можна вважати відкриттям наукової установи. Але в самому товаристві відлік ведеться від 14 листопада 1839 р., коли Микола I, за сприяння М. С. Воронцова, назвав покровителем товариства свого сина – спадкоємця Олександра, який назначив субсидію і дозволив проводити археологічні дослідження [5, с. 567] і [6, с. 934].

Будучи спочатку орієнтованим на вивчення речових джерел, товариство відразу розгорнуло активну діяльність з вивчення писемних та інших джерел, що зберігалися як у Новоросійському краї й Бессарабії, так і поза їх межами з метою дослідження місцевої історії. Успішній діяльності його сприяло те, що керівниками були завжди віддані справі особи [11, с. 119]. До складу товариства входили: Д. М. Княжевич – президент, О. С. Стурдза – віце-президент, М. Н. Мурзакевич – секретар і бібліотекар, А. О. Скальковський – скарбничий. Почесним президентом обрали М. С. Воронцова, який став справжнім опікуном товариства і гарантом успіху всіх його починань. Осно-